

КОЛЕРА У СРПСКОЈ ВОЈСЦИ ЗА ВРЕМЕ БАЛКАНСКИХ РАТОВА 1912–1913.

Александар С. Недок

Академија медицинских наука Српског лекарског друштва

Увод

Епидемиолошка ситуација у европској Турској уочи избијања непријатељстава у јесен 1912. године била је компликована и неповољна за будуће ратујуће стране. Изузев уобичајених, мање-више ендемских заразних болести које су владале у крајевима културно и економски заостале популације (трбушни тифус, ту и тамо пегавац, маларија), највећу опасност претстављао је реп шесте пандемије колере која је у Турску ушла 1910. преко руских кавкаских провинција. Од половине јула 1910. до половине јануара 1911. регистроване су 4.023 умрле особе и десетине хиљада оболелих. Колера се поново распламсала у летњим месецима 1911. године одневши, између 18.876 оболелих, 12.143 особе. Те године су у европској Турској (Тракија) одржани маневри, који су само допринели ширењу болести. Слично стање се продужило и 1912, за коју податци не постоје због, у међувремену, насталог ратног стања [1].

Борбена дејства на свим фронтима европске Турске започета почетком октобра месеца 1912. створила су изузетно повољне услове за разгаравање тињајуће колеричне епидемије услед масовног померања избеглог становништва и покрета трупа. То је посебно било изражено у источним деловима Тракије, где је после победе бугарских трупа код Кирк Килисија/Лозенграда и код Лиле Бургаса стотине хиљада локалних становника и повлачећих турских трупа стављено у масовни покрет под очајним хигијенским и временским условима. Никада се неће установити колико је тих очајника помрло, процене иду од десетина до више стотина хиљада умрлих [2,3].

Турци су се зауставили на 40 километара од Цариграда код Чаталце на раније изграђеној одбрамбеној линији, добивши појачања из мало-азијских делова Царства. Међу њиховим трупама колера је епидемијском силином већ владала у тренутку када је 4. новембра нестрпљиви бугарски владар Фердинанд, упркос противљењу Владе, издао наређење за напад, желећи да се на брзину домогне Цариграда. Напад је уз велике бугарске

губитке пропао, одневши 1.482 погинула, 1.401 нестала и 9.120 рањена војника, а што је најгоре, расејао је колерични вибрион међу бугарским јединицама са скоро 30.000 оболелих, од којих је 4.615 умрло [2,3].

Бугари су и током борби код Једрена, који су опседали заједно са две српске дивизије Друге Армије, патили од ове пошасте, пренете зараженим јединицама са фронта код Чаталце, тако да су током рата са Турском изгубили од колере око 19.000 умрлих војника [2].

Српска војска и њен санитет уочи рата

Не може се негирати да је српска војска у рат ушла војнички добро опремљена и морално припремљена. О њеном војничком изгледу страни ратни дописници су писали да се она по изгледу и опреми може поредити са сваком савременом европском војском. Ипак, једна мала држава кратког трајања и економски неразвијена није могла да смогне средства којима би у потпуности опремила све своје дивизије. И док су дивизије 1. позива, 6 пешадијских и једна коњичка, биле у потпуности опремљене, дотле је за 5 дивизија 2. позива недостајала обмундировна опрема и многе друге у рату значајне ствари (чутурице за воду, добра обућа, шаторска крила...). Повољна околност су биле више од тридесет мирнодопских година, са краћим прекидом током српско-бугарског рата 1885, што је омогућило српској држави да војску што боље наоружа, опреми убојним материјалом и увежба је на неколико маневара у првој деценији 20. века. Тада су увежбане све дивизије 1. позива, а на последњем, 1911. и дивизије другог, уз пуно учешће санитета. Изнад свега, народ, омладина и војска били су морално потпуно припремљени за подухват којим је, из петвековног ропства, требало ослободити Косово и Стару Србију са Македонијом [4].

Војни санитет, изграђиван мукотрпно и уз отпоре због неразумевача његове улоге и значаја у чувању здравља војника, последњих деценија 19. и прве деценије 20. века обновио је свој лекарски састав школовањем младих питомаца по европским универзитетима и њиховим усавршавањем у појединим дисциплинама, пре свега хирургији, запоставивши при томе развој неких других специјалности, посебно превентивних, мада је неколико начелника санитета између 1900. и 1910. покушало да тај пропуст исправи пославши неколицину младих лекара у највеће европске центре ради усавршавања у превентивним гранама медицине. Ни то није помогло да се бар у основи створи солидно језгро превентиве (бактериологија, хигијена, епидемиологија), неразумеваче је било јаче, па су они по повратку распоређивани у труп, уместо у замишљене центре. И сами прописи који су се односили на ратну санитетску службу остали су недоречени у погледу предвиђања ефикасних мера за превенцију оболевања. Ипак, уз све пропусте, санитет се припремио за будући рат, о чему сведоче два курса ратне хирургије одржана крајем 19. века и систематско и периодично, на сваке 2–3 године, позивање резервних

санитетских официра на војну вежбу. Међутим, владајући став да су доктори ту „само ради лечења оболелих и рањених“, остао је и даље, што ће се убрзо осветити јер ће у две велике епидемије, колере 1913. и „три тифуса“ 1914/15. године умрети на десетине хиљада војника и преко сто хиљада грађана [4].

Уочи самог почетка рата, за мобилисану војску од 286.800 у оперативним јединицама 1. и 2. позива и 70.000 у 3. позиву и последњој одбрани, војни санитет је имао на располагању 60 активних санитетских официра и мобилисаних 236 грађанских лекара. У земљи је остало само 74 лекара. Овај број је једва био довољан да се обезбеде лекари у пуковима, болничарским четима, пољским болницама и 3 санитетска воза, онај мали остатак је морао да покрије 46 сталних и резервних војних болница широм Србије. Међу њима је било и 26 жена – лекара, поједине од њих су право из школске клупе постале једини лекари у болницама које су им поверене, као што је то било са др Драгињом Бабић, берлинским дипломцем из 1912, јединим лекаром у Ваљевској војној болници. Студенти медицине нису позивани у војску, осим војних питомаца који су распоређивани по великим војним болницама (Београд, Ниш), а понекад и у санитете оперативних јединица (болничарске чете, пољске болнице, понеки у пукове 3. позива). Ипак, било је доста студената који су се добровољно пријављивали. Неки од њих ратовали су у борбеним редовима јер су уочи одласка на студије одслужили војни рок и прошли кроз обуку за резерве официре (пример: пешадијски потпоручник Ђорђе Пантазис, каснији санитетски пуковник војске Краљевине Југославије) [4].

Суочене са великим недостатком лекарског кадра, државне власти су се преко Српског друштва Црвеног крста обратиле за помоћ централи Црвеног крста у Швајцарској, која је расписом свима националним друштвима упутила тај апел, што је покренуло многе мисије из свих земаља Европе са 185 лекара и доста другог особља током рата са Турском, уз 15 страних добровољаца, већином из Русије, који су ступили у српску војску. Тиме су све веће болнице у Србији, а касније и у Скопљу, биле обезбеђене не само лекарским, већ и осталим медицинским кадром и опремом, што је стање у њима довело до потребног нивоа, упркос великом броју рањеника, касније и болесника [5]. Неки од тих лекара су, изузетно од правила, вршили хируршке интервенције у болницама уз оперативне јединице (Руси у Прилепу, Швајцарци код Једрена и Битоља). И 1913. године када је избио рат са Бугарском, поново је дошло 85 лекара из више земаља, међу њима и неопходни бактериолози са покретним лабораторијама [5]. Било је лекара који су остали и после завршених ратова у српској војсци (Италијан др Луиђи Лавадино, Немац др Франк Мижо).

Ратни театри српске војске

Први Балкански рат

У рату са Турском јединице српске војске бориле су се на сва три борбена театра:

– на Источном фронту: у току опсаде Једрена новембар 1912 – март 1913. II Армија (Тимочка дивизија 1. позива и Дунавска дивизија 2. позива), у садејству са бугарском II Армијом,

– на Централном фронту (Вардарска Македонија, Косово и Новопазарски санџак) I Армија (Моравска дивизија 1. позива, Дринска дивизија 1. позива, Дунавска дивизија 1. и 2. позива ојачана са два прекобројна пука: II и IV Тимочка дивизија 2. позива и Коњичка дивизија), III Армија (Шумадијска дивизија 1. позива, Моравска дивизија 2. позива, Дринска дивизија 2. позива и Моравска бригада / I и II прекобројни пук), Ибарска војска (Шумадијска дивизија 2. позива ојачана V прекобројним пуком) и Јаворска бригада (III прекобројни пук и IV пук 2. позива), током 1912. године;

– на Западном фронту (Албанија) током зиме/пролећа 1912/13: Моравска бригада, краће: Приморске трупе, касније корпус (делови Шумадијске 1. и Дринске 2. дивизије, касније и Дринске 1. дивизије).

Од свих ових фронтова, санитет се са колером срео само у току опсаде Једрена. На остала два фронта, косовско–македонском и албанско–приморском, није званично регистрован ниједан случај колере, превлађивале су остале заразне болести, превасходно цревне (трбушни тифус и дизентерија) и векторске (пегавац, рекуренс и маларија).

Код Једрена, приликом доласка, наредбом армијског начелника санитета пуковника др Мише Борисављевића одређено је да само једна пољска болница (Друга тимочка пољска болница) прима заразне болеснике, док би остале примале рањенике и неинфективне болеснике или реконвалесценте до транспорта железницом у Србију. Дато је упозорење да међу турским трупама у опседнутом граду влада колера и да се појављује и међу бугарским пуковима пребаченим са фронта код Чаталце, па су одређене и превентивне мере у виду забране кретања војницима и контактирања са становницима и бугарским војницима, чување бунара којима се служила војска. У месту и железничком чвору Мустафа-паша био је центар савезничких трупа са болницама, бугарском заразном и евакуационим, српским и бугарским, а у суседном бугарском градићу Љубимецу и једна мала руска болница. Нажалост, српске трупе су у овај ратни подухват послате, иако војнички одлично опремљене, без адекватне превентивне службе, без покретне дијагностичке бактериолошке лабораторије и без опреме за дезинфекцију и пречишћавање воде [6].

Убрзо се показало колика је величина тога пропуста, када се половином новембра нагло повећао број болесника са цревним симптомима, који су клинички схваћени као трбушни тифус или као „јак гастроентеритис који личи на колеру“. За само неколико дана све српске пољске

болнице биле су препуне тешких фебрилних болесника. Врхунац је био 25. новембра, баш када је у бугарским јединицама бактериолошки потврђена колера. Први позитивни налаз код Срба био је тек 5. децембра. У међувремену се број болесника толико повећао да је морало да се изда наређење свим пољским болницама да примају све болеснике. Тако је већ у првом налету ове вероватно вишеузрочне епидемије (тифус, дизентерија и колера) са тешком клиничком сликом и високом смртношћу, срушен цео план санитетске службе, па су по хитном поступку морала бити позвана у Једрене три санитетска официра превентивца, капетани др Светозар Пешић, др Ђорђе Протић и др Мориц Були, у мирно доба шеф-бактериолог у санитету београдске општине. Предузетим мерама и доласком хладних зимских дана епидемија се примирила, али је јасно показала сву тежину пропуста: док је број рањених и погинулих војника за време петомесечне опсаде био 2.370, дотле је број оболелих био осмоструко већи, 19.915 (608 умрлих) на 50.000 војника у обе дивизије [6].

Ово је већ требало српском санитету, Врховној Команди и Министарству војном да буде довољна опомена да је за блиску будућност потребно предузети додатне мере на пољу превентиве. Нажалост, то се није догодило. Супротно томе, грчка Врховна Команда, чим је сазнала да у непријатељским турским и пријатељским бугарским трупима влада епидемија колере, предузела је набавку антиколеричне Коле-ове вакцине, њоме вакцинисала своје војнике и тако их спасла од епидемије која ће ускоро, на Брегалници, десетковати српске и бугарске редове.

Други Балкански рат

Рат је почео масовним препадом бугарских пукова дуж демаркационе линије у сливу реке Брегалнице и њених притока (Злетовска река, Крива Лакавица) у ноћи 16/17 јуна 1913. године. Не улазећи у политичку предисторију, непосредни узрок био је покушај бугарског владара Фердинанда, потајно потстицаног од Аустроугарске, да изнуди насилним путем решење спора око поделе територија у Македонији (са Србијом и Грчком) и Тракији (са Грчком). Целокупна бугарска војска са тракијског фронта, осим заштитних јединица, пребачена је дуж старе границе са Србијом и демаркационе линије у Македонији, осим II Армије која је упућена према Грцима. Ове трупе су стигле заражене колером и тако загадиле реке и непосредну околину брегалничког слива.

Препад је извршен дуж целе линије разграничења, од висова Осоговских планина на северу где су се налазили пукови две Дунавске дивизије до брежуљака у троуглу Вардар-Крива Лакавица-Брегалница на југу, где су прилаз Вардару бранила два пука Тимочке дивизије 2. позива. Централни део, дуж десне обале Злетовске реке, са стратешким чукама које су браниле прилаз Овчем пољу, држали су пукови Моравске дивизије 2. позива, Шумадијске дивизије 1. позива и Дринске дивизије 1.

позива. У резерви су се налазиле Моравска дивизија 1. позива, Коњичка и Црногорска дивизија. Битка је трајала 8 дана, била изузетно крвава и завршила се поразом бугарске IV Армије и скоро потпуним уништењем елитне VII Рилске дивизије, падом Кочана и Штипа, да се потом настави до половине јула са повлачећим бугарским трупима, које је неодлучност српске Врховне Команде спасла од потпуног уништења. Пуковски лекари, дивизијска завојшта, пољске болнице и транспорт били су од првог тренутка претрпани наглим приливом стотина и хиљада рањеника о чему речито говоре сачувани оперативни дневници. Иако је прилив рањеника запретио да загуши цео санитарски ланац, иако је постојао и велики проблем у недостатку довољног броја средстава за евакуацију рањеника, при чему је месно становништво помогло из својих сиромашних средстава, ипак су рањеници, после указаних помоћи, спровођени брзо до укрчних станица, где су их чекали возови, санитарски или импровизовани, ради евакуације до Скопља, Ниша и Београда. Према прегледу који су дали Поповић и сарадници, у жеку битке, од 17. до 25. јуна, евакуисано је возом укупно 12.770 рањеника, од тога из Куманова са северног дела фронта (обе Дунавске и делови Шумадијске 1.) 4.261 рањеник, а из Велеса са средишњег и јужног (остале дивизије) 8.509 рањеника [7].

Први случајеви колере забележени су у дневнику завојшта Дринске дивизије 1. позива 23. јуна: „...два редова примљена са знацима колере, убрзо умрла и сахрањена“, а већ два дана касније се наводи да су „у близини Кривог Дола смештени колерични болесници“ без навођења о којој је болници реч [8].

Експлозија је настала између 25. и 27. јуна, када су по наредби Врховне Команде пукови Моравске, Дринске и Шумадијске дивизије 1. позива прешли у гоњењу непријатеља преко брегалничког моста код Штипа на југу, а Моравске 2. позива са деловима Коњице и Црногорцима претходних дана преко Злетовске реке до Кочана, где су затекли напуштenu бугарску болницу са колеричним болесницима [9].

По великој жези, неснабдевени здравом пијаћом водом, војници су масовно пили воду из заражених река, иако је већ уочи непријатељстава било упозорено да су оне заражене. Већ после неколико часова, према забелешкама у оперативним дневницима или су то команданти изнели касније у својим успоменама, почиње масовно падање војника и умирање: „...Пред Штипом и у самој вароши било је дужих застоја...наилазили смо на многе изнемогле и попадале од колере војнике...поред њих нечистоћа од повраћања...на једном месту леже два војника из II пука, преболна, у мукама...мучан и језовит приказ на све стране овога дана...“ (генерал Иван Павловић) [10].

Изложен масовној и експлозивно насталој епидемији, санитар се прибрао организујући уз пуковска превијалишта импровизоване изолаторијуме за оболеле војнике, задржавајући лакше, а евакуишући теже до пољских болница које су за то биле одређене: [9]

– на Власини: део завојшта Шумадијске дивизије 2. позива

- у Кривој Паланци: 2. и 4. пољска болница Шумадијске дивизије 1. позива,
- у Псачи: 1. пољска болница Дринске дивизије 1. позива, по њеном пребацивању на овај део фронта
- у Градецу: 2. пољска болница Дунавске дивизије 2. позива
- у селу Сари-Хамзали: 2. пољска болница Дринске дивизије 1. позива (касније у Кочанима)
- у Кочанима: 1. пољска болница Моравске дивизије 1. позива, 3. пољска болница Моравске дивизије 2. позива и руска болница кнегиње др Софије Алексејевне Долгорукове,
- у Штипу: 2. пољска болница Моравске дивизије 2. позива,
- у Караслатру: 3. пољска болница Тимочке дивизије 2. позива,
- у Криволаку/Градском/Демир капији: 2. пољска болница Тимочке дивизије 2. позива, и
- у Ђевђелији: 1. пољска болница Тимочке дивизије 2. позива.

Поред ових, биле су организоване на три места у позадини и три велике болнице за лечење колеричних болесника: у Куманову, Скопљу и Велесу. Такође су организоване и бактериолошке лабораторије за дијагностику. Куманово је било централно збирно и дијагностичко-терапијско место, у њему су радили професор Дригалски (Беч), др Ауман и Дитхорн (Немачка) и резервни капетан др Мориц Були. Дијагностика је вршена и у Велесу (капетан др Светозар Пешић), Кочанима (др Пшихода из Беча), Скопљу (др Павле Муфел, Рус који је дошао са немачким Црвеним крстом) и у Ђевђелији (др Владимир Урођевић – Лерх, Рус добровољац) [9].

Ипак, све ове мере су биле недовољне, штета је већ била вишеструко учињена, а њене последице тешке. На жалост, недостају тачни подаци о броју оболелих и о броју умрлих. Једино што постоји су личне белешке пуковника др Симе Карановића, помоћника начелника санитета у Врховној Команди. Према његовим податцима, оболео је 13.301 војник, а умрло их је 3.507 [11]. У стварности, размере епидемије и губици били су много већи, што се види из неких сачуваних података до којих смо дошли.

Само једна пољска болница у Кочанима (3. пољска болница Моравске дивизије 2. позива) лечила је 2.622 болесника, од којих је умрло „преко 700, махом од колере“ [12], болница кнегиње Долгорукове лечила је око 2.000 болесника, од којих је умрло 800 [13], у Куманову се у почетку епидемије „...прикупило за врло кратко време преко 3.000 од колере оболелих и на колеру сумњивих болесника...“ [14], само једна дивизија (Моравска 2. позива) имала је од колере „до 1.000 умрлих“ [12]. Слично је прошла и Дринска дивизија 1. позива, која је при наређеном покрету за собом оставила 700 тежих, а повела око 1.200 лакших болесника, који су потом на њеном путу од Штипа преко Велеса, Скопља и Куманова до Црног врха на Осоговским планинама, возом и пешке, успут расејали вибрион колере [14]. Лекар њене 3. пољске болнице др Драгутин Владисављевић у писменој изјави каже да је „за 15 дана имао око 2.000

колеричних болесника“ [15]. Процене о броју умрлих крећу се између 5.000 и 5.500, само две горе поменуте дивизије, Дринска 1. и Моравска 2. позива имале су преко 2.000 умрлих. Бугари су прошли много горе: оболело је око 60.000 војника, а умрло око 15.000 [2].

Ови подаци боље од било чега потврђују да је целокупно српско државно и војно руководство, учинило у току мирнодопских припрема за рат и, посебно, између два балканска рата, иако поучено искуством из времена опсаде Једрена, низ тешких грешака и пропуста: прво, да у припремама за рат санитет адекватно организују и опреме потребним средствима за превентивно деловање, а затим да из стеченог искуства током рата са Турском хитно исправе уочене грешке. То је војску скупо коштало у људским животима.

Како се то десило да српски пукови, који су пребацивани на Исток, на предвиђена места дођу здрави и шта се потом десило, сведочи командир болничарске чете Моравске дивизије 2. позива мајор др Драгутин Петковић, иначе један од ретких школованих превентиваца у српској војсци: „...од половине маја па до почетка Бугарског рата провела је дивизија у логоровању на Овчем пољу. Ово логоровање било је врло добро с обзиром на војничко здравље, то је био прави војнички санаторијум, чист ваздух, сунчани положаји, добра храна...последњих дана пред бугарски препад било је неколико наређења Врховне Команде: да се чувамо бугарског препада и колере која код њих влада. Нисмо се сачували ни прве ни друге опасности...По највећој јулској врућини 2. пук... имао је да преглази Брегалницу...Истога дана...већ су била два колерична случаја...“. Одмах после уласка у Кочане и прегледа затечене бугарске болнице „...болесни војници почеше долазити са свију страна...у току првога дана већ је било 600 болесника...“ [16]

Да се не би заборавило, један је лекар, и то хирург, референт санитета Тимочке дивизије потпуковник др Слава Милосављевић, послератни санитетски ђенерал, осветлао образ вакцинишући самоиницијативно сва три пука своје дивизије, спасавши их тако од колере.

Такође треба навести запажање делегата Швајцарског друштва Црвеног крста госпође Кларе Штурценегер да је санитет у Београду, обавештен о колери, све придошле рањенике држао у изолованој опсервацији 2–3 дана, а сумњиве одмах смештао у бараке подигнуте у горњем Калемегданском граду, тако да у Београду није дошло до њеног ширења. [13]

Почињене грешке од стране војног руководства биле су вишеструке, од системских до несналажења уочи и при избијању епидемије:

1. Апсолутни недостатак санитетских кадрова и адекватна неискоришћеност постојећих,
2. Недостатак чврсте доктрине о превентиви и против епидемијској служби,
3. Оклевање да се изврши благовремена вакцинација целокупне војске одмах по сазнању о колери међу турским и бугарским војницима,
4. Неорганизованост снабдевања војске на положају здравом водом и уопште недостатак апарата за њено пречишћавање,

5. Неопремљеност војника основним личним прибором (чутурице за воду, сапун за прање руку),

6. У време појаве епидемије збуњеност и „игра глувих телефона“ на релацији Министарство–Врховна Команда–Беч, одакле су слате и враћане вакцина и серум против колере, где су највиши санитарски руководиоци (Сондермајер – Генчић) одиграли ни до данас у потпуности разјашњене потезе, што је довело до трагичног губљења времена.

Изван овога трагичног недостатка, санитар српске војске положио је испит у организацији прихватања, брзог транспорта и смештаја рањеника, као и у хируршком делу ратне санитарске службе, за шта је побрао похвале од свих страних посматрача као најбоље организован и са најбољим резултатима лечења. За те похвале заслужан је пре свега пожртвовани српски војни лекар, резервни и активни, а потом хирургија на европском нивоу коју су репрезентовале личности као што су проф. др Војислав Ј. Субботић и његови ђаци, будући професори Михаило Петровић, Леон Коен, Никола Крстић, уз плејаду извршних хирурга.

Извори и литература

1. E. K. Unat: Cholera epidemics in the Ottoman Empire during 1910-1913. and relevant events. *Tem tip Turihi Arastilmalari*, 1995, 1, 55-65
2. Richard C. Hall: *The Balcan Wars 1912-1913*, Routledge, London, 2000 (article)
3. Richard C. Hall: Civil-military conflict in Bulgaria during the Balcan Wars, *East European Quarterly*, XXIII, 3, 1989, 297
4. А. Недок: Стварање санитета савремене српске војске и припреме за Ослободилачке ратове (1879-1912) У: А. Недок, Балкански ратови 1912-1913, Медиа-центар „Одбрана“, Београд, 2012, 13-54
5. Српско друштво Црвеног Крста: Извештај о раду 1912-1920, Београд, 1920
6. А. Недок: Друга Армија у опсади Једрена, у А. Недок, Балкански ратови 1912-1913, 109-126
7. Б. Поповић и Сар.: Неки елементи организације санитарске службе српске војске у Балканским ратовима, у: Б. Поповић и В. Тодоровић, Српски војни санитар у Балканским ратовима, Медиа-центар „Одбрана“, Београд, 1912, 55-82
8. Оперативни дневник болничарске чете Дринске дивизије 1. Позива, Војни Архив, Београд, поп. 2, кут. 63, фасц. 1, док. 2/1, лист 1-97
9. А. Недок: Брегалничка битка, У: А. Недок, Балкански ратови 1912-1913, 143-190 и 193-200
10. Ив. Павловић: На Брегалници према Штипу, Ратник, Београд, 1923, IV, 1-40

11. Сима Карановић: Личне белешке, у Влад. Станојевић, Историја српског војног санитета&Наше ратно санитетско искуство, Београд, 1925, 310
12. Релација о раду санитета Моравске дивизије 2. Позива, Војни архив, Београд, поп.2, кут. 71, фасц. 1, док. 5/1, лист 1–18
13. Clara Sturzenegger: Serbisches und Internationales Rotes Kreuz waehrend der Balkankriege 1912–1913, Zuerich, Art. Inst. Orell Fuessli, 1914, 86
14. Л. Генчић: Зашто је дошло до епидемија у нашим ратовима, У: А. Недок, Балкански ратови 1912–1913, 772–789
15. Д. Владисављевић: Изјава, у В. М. Суботић, Поменик српским лекарима и медицинарима погинулим и умрлим у ратовима 1912-1918, С. Л. Д. Београд, 1922, 45
16. Д. Петковић: Моја хигијенска искуства у нашим ратовима, У: А. Недок, Балкански ратови 1912–1913, 613–614

Напомена: Поред горе наведених, писац је у тексту навео и низ појединачних података из оперативних дневника санитетских јединица Српске војске који се налазе у Војном Архиву, који су коришћени за писање књиге „Балкански ратови 1912–1913, рад српског војног санитета“, издање Медиа-центар „Одбрана“, а чије би навођење у овоме списку било преопширно.